

Lugu „ärakaotatud“ jutumärkidest

Maire Raadik

Jutumärgid ei ole eesti keelest ära kaotatud. Endiselt käivad jutumärkidesse otsekõne ja tsitaadid, pealkirjad ning sordinimed. Tõsi on küll see, et jutumärkide kasutus on antud vabaks a) firmade ja asutusenimede, b) perioodikaväljaannete nimede, c) kaubanimede, d) autasunimede ja e) üksiksõidukite nimede puhul. Sellise otsuse tegi Emakeele Seltsi keeleteoimkond 1994. aastal (vt „Kirjakeele teataja II”, Tallinn, 2000), otsusele toetuva reeglistiku leiab kõige käepärasemal kujul Tiiu Erelti „Eesti ortograafia” värskeimast, 4. trükist (2005).

Reeglite rakendamisel tuleb osata määrata, kas üks või teine keelend kuulub mõnda nimetatud rühmadest, mis jutumärke nõuavad, või ei kuulu. Mõnel juhul saab ära õppida, et nt ajalehtedel ja ajakirjadel on alati nimed, raamatutel ja filmidel pealkirjad. Kuid on rühmi, nt üritused, autasud, projektid-programmid jm, kus võib kõrvuti esineda nii pealkirju (mis nõuavad jutumärke), nimesid (mis käivad läbiva suurtähega) kui ka kirjeldavaid nimetusi (mis ei vaja mingit esiletõstu). Niisama raske on vahel otsustada, kas tegu on piltliku terminiga, mille keel on juba omaks võtnud, või stiilihälbega, mis tuleb muust tekstist eraldada.

Siinne on üks katse asjasse veidi selgust tuua. Analüüsi aluseks on eesti keele instituudi keelenõuandele laekunud küsimused.

Otsekõne

Otsekõne tuleb hoida lahus lausesse seotud tsitaadist. Esimese puhul on lõpetavad ehk kinnijutumärgid harilikult pärast lau-

selõpumärki, teisel seevastu enne, nt Mari ütles: „Vana arm ei roosteta.” (otsekõne, jutumärgid on pärast punkti) – Mari ja Jüri kohta kehtib ütlus „Vana arm ei roosteta”. (tsitaat, jutumärgid on enne punkti). Kui saatelause on otsekõne ees, järgneb talle koolon, tsitaadi ette koolonit ei käi, nt Küsimusele „Miks?” sai ta eitava vastuse (mitte: Küsimusele: „Miks?” sai ta eitava vastuse).

Kes ütles miäu?

Hüüdsõnu, sh heli jäljendavaid sõnu harilikult otsekõne kombel jutumärkidesse ei panda, nt Lõi ukse põmm kinni; Kostis hää! turr-turr; Kes ütles miäu? Võib lisada hüüumärgi, nt Praks! purunes jää.

Sama kehtib sõnade „jah” ja „ei” kohta, nt vastas jah, andis jah-sõna, ütleb ei. Selguse huvides võib siiski lisada jutumärgid, nt Vägivallaähvardustest hoolimata organiseerib vägivaldlatu opositsioon diktaatori vastu [rahvahääletusel] üksmeelse „ei”.

Pealkiri

Kas on pealkiri või ei ole?

1) ajaleht Universitas Tartuensis – skulptuur „Suudlevad tudengid”

Ajalehtedel ja ajakirjadel jm perioodikaväljaannetel on nimed (mille taga võivad olla samanimelised kaubamärgid), raamatutel, filmidel jm teostel pealkirjad. Seega ei pea perioodikaväljaannete puhul jutumärke kasutama, nime toob neil esile suurtäht. Nt (ajalehed) Postimees, Eesti Päevaleht, Universitas Tartuensis, Paremad Uudised, (ajakirjad) Ariadne Lõng, Targu Talita, Juht ja Juhtimine.

Teosed käivad seevastu pealkirjamalli järgi, nt (koomiks) „Ämblikmees”, (võrguentsüklopeedia) „Estonica”, (aastaraamat) „Guinnessi maailmarekordid 2007”, (plaat) „Väike järv”, (skulptuurid) „Suudlevad tudengid” ja „Kolm seppa”.

Kui teos on nimetatud väljaandja järgi, ei nõua ta jutumärke, nt Timesi atlased, Regio atlased. Kui atlasel on lisaks pealkiri, käib see jutumärkidesse, nt Regio atlas „Eesti teed 2007” (mitte: Regio atlas Eesti teed 2007), mis teisisõnu on Regio 2007. a Eesti teede atlas.

2) „Inglise-eesti sõnaraamat” ~ inglise-eesti sõnaraamat

Osa pealkirju on sellised, mida saab rööpselt kirjutada ka nimeetusena. Ära tunneb neid selle järgi, et nende põhjaks on liigisõna, nt „Toiduseadus” ~ toiduseadus on liik *seadusi*, „Inglise-eesti sõnaraamat” ~ inglise-eesti sõnaraamat on liik *sõnaraamatuid*. Üldnimena kirjutame ka pealkirjade lühivariandid, nt „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006” on uusim õigekeelsussõnaraamat.

N-ö pealkirjalik pealkiri liigisõna ei sisalda, vaid see tuleb talle – eriti pealkirja sidumisel teksti – lisada, nt *lastelaulus* „Kuidas öelda „ära tee”?” on sõnad „ära tee” (ei saa ju öelda: „Kuidas öelda „ära tees”?” on .. vms).¹

Liigisõna koht on enamasti seesuguste pealkirjade ees, mitte järel, nt *projekt* „Eesti tuntuks!” käivitati 2001. aastal, mitte: „Eesti tuntuks!” *projekt* käivitati 2001. aastal. Pealkirja järele saab liigisõna panna siis, kui pealkirja põhjaks on nimisõna, mida annab käänata, sest liigisõna ees peab pealkiri kui eestäiend olema omastavas käändes. Nt jahilaskmisharjutus „Jooksev põder” ~ „Jooksva põdra” jahilaskmisharjutus, keskaegse kir-

¹ Vt ka A. Mund, Ettevaatust! Pealkiri! – Keelenõuanne soovitab 3. Koostanud ja toimetanud M. Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004, lk 105–109.

janduse kursus „Linn ja kirik” ~ „Linna ja kiriku” kursus. Kus pealkirja käänata pole võimalik, on õigem jätta liigisõna tema ette.

Pealkirjadest tuleb lahus hoida tavalised üldnimed, nt vaata tabelist, lähtuge tööjuhendist (mitte: vaata „Tabelist”, lähtuge „Tööjuhendist”). Seevastu sildile, templile vms osutamisel saab kasutada pealkirjamalli, nt Poe uksel on silt „Koeraga uksest sisenemine keelatud”; Margi kohal oli tempel „Tasuta”.

3) kõnepakett Privileeg – vormiroog Vaenlane Koopas ~ „Vaenlane koopas”

Toodetel (ja teenustel) on harilikult nimed, kus iga sõna, v.a liigisõna, käib suure algustähega, nt rummikompvek Must Roos, kokteil Neegrikarje, (Vici) heeringafilee Passat, kõnepakett Privileeg.

Võib siiski ette tulla ka pealkirjalaadseid nimetusi, nagu nt rootslaste-soomlaste populaarne toit „Janssoni kiusatus” või mitmed Tallinna publi Seiklusjutte Maalt ja Merelt menüüs olevad road: „Vaenlane koopas” (kartulipüree-hakkliha vormiroog), „Me oleme vist kohtunud” (heeringas kartuli ja kodujuustuga), „Lõunakontinendi vetel” (koha Poola kastmes), „Millest laulis vilepill” (frititud juust), „Seitsme maa ja mere taga” (kalavigurid) jne. Loomulikult tohib neid kirjutada ka üldreegli järgi, st nimena: Janssoni Kiusatus, Vaenlane Koopas jt.

Mõnikord on pealkirjamalli vaja veel selleks, et osutada nn etiketinimetusele, nt kalakonserv etiketiga „Suitsutatud lest õlis”.

4) Laserjeti printer, Exceli programm, Delfi portaal

Riist- ja tarkvaratoodetel nagu mis tahes muudel toodetel on nimed, mis jutumärke ei nõua. Nt (sülearvuti) Desknote B920 Pro, (printer) Laserjet 1000, (operatsioonisüsteem) Windows

XP, (Microsofti programmid) Word, PowerPoint, Outlook, Excel jm.

Samuti on nimed võrguportaalidel, nt Hot, Rate, Delfi.

5) Lehe tänav, Reiu metsa peatus

Tänavate ega peatuste nimesid eesti keeles jutumärkidesse ei panda, vaid neid kirjutatakse sama malli järgi mis muidki kohanimesisid. Nt tänava nimeks sai Lehe; Sindi-Lodja peatus nimetati ümber Veekeskuse peatuseks ja Keraamika peatus Reiu metsa peatuseks.

6) agent Sirel, Volkswageni Põrnikas

Varju-, hüüd- jms nimed kirjutatakse ilma jutumärkideta, nt (agendi varjunimi) Sirel, (tanki hüüdnimi) Elevant, (Volkswageni) Põrnikas, (tuulelipp) Vana Toomas jts.

Küsimusi tekitab Ameerika komme panna hüüdnimed n-ö kesknimeks jutumärkidega, nt Ivo „Munk” Uukkivi jts. Eesti keeles on olemas muid, loomulikumana mõjuvaid võimalusi kui jutumärgid, nt Ivo Uukkivi ehk Munk, Ivo Uukkivi (Munk) või Ivo Uukkivi *alias* Munk (kirjutame ju ka ikka Joosep Toots *alias* Kentuki Lõvi, mitte Joosep „Kentuki Lõvi” Toots).

7) Vilde 121b korteriühistu

Korteri- jm ühistuid nimetatakse sageli aadressi järgi, kuid nimi allub ikkagi asutusenimede üldreeglile, st jutumärke pole vaja. Nt korteriühistu Sinimäe 5 ~ Sinimäe 5 korteriühistu, KÜ Reimani 3 ~ Reimani 3 KÜ. Kui ühistu aadressis on sõna „tee”, „maantee” vms, ei tule seda ühistunimes siiski suure tähega kirjutada, nagu eeldaks asutusenimetuse ametlikkussuurtäht (mis võib küll haarata kaasa liigisõna „korteriühistu”). Õige on niisii korteriühistu Vilde tee 121b ~ Vilde tee 121b korteriühistu,

väga ametlikul juhul võib kirjutada ka suure tähega Korterihistu.

Pealkiri võib olla:

1) õigusaktidel

Õigusaktide pealkirju (kui nendeks on juriidilis-süsteemalised nimetused²) võib kirjutada nii pealkirjana kui ka puhtakujulise nimetusena. Kui aktil vm dokumendil on lühike selge nimetus, ei pea teda jutumärkidega raamima (ega suurtähega esile tõstma). Nt toiduseadus, riigivararegistri põhimäärus, Euroopa põhiseaduslik lepe, ÜRO lapse õiguste konventsioon, inimõiguste ülddeklaratsioon jt.

Jutumärke on mõtet kasutada seal, kus pealkiri vajab oma pikkuse vm põhjusel esiletõstu, nt *5. novembri 2003. a määrus nr 204 „Sotsiaalne struktuur”* on küllap selgem kui *5. novembri 2003. a sotsiaalse struktuuri määrus nr 204*; sama moodi: *Vabariigi Valitsuse 7. septembri 2006. a määrusega nr 196 kinnitatud „Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord”*; kooskõlas *Tallinna Linnavalitsuse 19. septembri 1997. aasta määruse nr 65 „Õigusvastaselt võõrandatud maa tagastamise kord Tallinnas” punktiga 34 ..*

2) jaotistel, punktidel

Jaotiste, punktide jms pealkirjad vajavad jutumärkides esiletõstu siis, kui neile viidatakse, nt alalõik „Piirangud”; päevakorras on punkt „Maailm ja mõnda”; vaata punkt 2 ~ vt p 2 „Ohutus-

² M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993, lk 377.

nõuded”. Vastava jaotise või punkti ees nad jutumärke ei vaja, seal tõstab neid harilikult esile eraldi real paiknemine.

3) käskudel, nuppudel, linkidel

Raalistumine on toonud kaasa küsimusi, kuidas vormistada – eriti jooksvas tekstis – menüüde, käskude, linkide jne nimetusi. Üldiselt sobib pealkirjamall, nt vali käsk „Rööpjoonda”, klõpsa nuppu „Saada autoriseerimiskäsk”, klõpsa menüü „Tööriistad” käsku „Jälita muutusi” ~ klõpsa menüü „Tools” käsku „Track changes”. Sama saab öelda ka kirjeldavalt, nt vali rööpjoondamise või muutuste jälitamise käsk, klõpsa autoriseerimiskäsu saatmise nuppu jms.

4) projektidel, programmidel, strateegiatel

Neil on enamasti pealkirjad, kuid selle kõrval ka kirjeldavaid nimetusi ja nimesidki. Kaht viimast, s.o nimetusi ja nimesid, saab rööpselt kirjutada ka pealkirjamalli järgi, nt (kirjeldava nimetusena) eesti keele arendamise strateegia (aastateks) 2004–2010 – (pealkirjana) „Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010”; (nimena) Tiigrihüppe programm, (kaalujälgijate) Mehe Mõõdu programm – (pealkirjana) „Tiigrihüppe” programm ~ programm „Tiigrihüpe”, „Mehe mõõdu” programm ~ programm „Mehe mõõt”.

Pealkirjana sobib kirjutada nt (terviseliikumisprogramm) „Tallinn liigub!”, (projektid) „Tere, kevad”, „Vaata maailma” (vrd asutusenimena: sihtasutus Vaata Maailma), „Tiiger” hüppas raamatukogusse”, (mainekujundusprojekt) „Eesti tuntuks!”; (strateegiad) Eesti säästva arengu riiklik strateegia „Säästev Eesti 21”, Eesti teadus- ja arendustegevuse strateegia 2002–2006 „Teadmistepõhine Eesti”; (arengukava) „Eesti edu 2014”.

Kui tegu pole ühe konkreetse dokumendi pealkirjaga, tuleks nimetada kirjeldavalt, nt Eesti haridusstsenaariumid 2015. aas-

tani, mitte aga „Eesti haridusstsenaariumid 2015” – nimetus ühendab õieti nelja stsenaariumi, mille pealkirjad on „Rahvakoolide Eesti”, „Pidevate haridusreformide Eesti”, „Turuhariduse ja eliitkoolide Eesti” ning „Õpi-Eesti”.

5) saadatel

Tele- ja raadiojaamadel (kanalitel) on nimed ja need jutumärke ei nõua, nt Eesti Televisioon, Kanal 2, TV 3, Nelonen, BBC Prime, Discovery, Eurosport, Pervõi Baltiiski Kanal, Eesti Raadio, Kuku raadio, Elmari raadio, raadio Vaba Euroopa jne. Saadatel on tavapäraselt pealkirjad, nt „Foorum”, „Pealtnägija”, „Aktuaalne kaamera”, (TV 3) „Seitsmesed uudised” (vrd üldnimena: (kella) seitsmesed uudised), „Aeg luubis”, „Tantsud tähtedega”, „Kes tahab saada miljonäriks?”, „Olukorrast riigis”, „Rahva oma kaitse” jt.

Programme, mis jäävad saadete ja kanalite vahepeale, võib kirjutada küllap ka nimena, nt Klassikaraadio, Vikerraadio, Raadio 2.

6) mängudel

Mängudel on nii pealkirju, nt (lauamängud) „Tsirkus”, „Monopol”, „Reis ümber maailma”, (laulumängud) „Kui sul tuju hea”, „Tädi Anna”, (kaardimäng) „Must Maria”, (sõjalis-sportlik mäng) „Põuavälg”, (arvutimäng) „Ace of Kings”, kui ka nime-tusi, nt rahvastepall, pandilunastamine, mädamuna (ehk ei ole viga ka „Mädamuna?”).

7) üritustel

Ürituste kirjeldavad nimetused ei nõua jutumärke ega suurt tähte, nt jaanituli, täiskasvanud õppija nädal, üleriigilised Otepää mängud, Euroopa noorte olümpiapäevad.

Osal üritustel on selgelt pealkirjad, mida ei anna teksti sobitada ilma nende ette liigisõna lisamata, nt Osale võistlusel „Süües terveks!”; Olen läbinud kursuse „Arvuti koolis”. Sama moodi: noorteprojektide konkurs „Tähed särama”, maanteede heakorra kampaania „Tee puhtaks!”, konverentsid „Riigikontroll demokraatlikus õigusriigis” ja „15 aastat isemajandava Eesti ettepanekust”, XII rahvusvaheline kiirmaleturniir „Mee- nutades Paul Kerest”, rahvusvaheline rühmvõimlemisvõistlus „Kevadtuul” Eesti Spordiseltsi Kalev karikale, luurevõistlus „Udria dessant” (vrd kirjeldavalt: Udria dessandi luurevõistlus), rahvaspordiüritus „Kekkose matkad” (vrd Kekkose matk ~ matkaüritus) jm.

Ka siis, kui ürituse nimetus hõlmab aastaarvu, on tavapärasem vormistada pealkirjana, nt (pagaritoodete konkurs) „Jõulutoode 2005”, „Eesti rukki päev 2002”, vrd kirjeldavalt: 2005. a jõulutoote konkurs, 2002. a Eesti rukki päev.

Mõnel juhul pole päris selge, kas käsitleda pealkirja või (kirjeldava) nimetusena, nt mess „Iluaed” (vrd iluaiaanduse mess), võistlus „Koduad” (vrd kauneima koduaia võistlus), festivalid „Tudengilaul”, „Saaremaa valss” ja „Viljandi folk” (vrd tudengilaulufestival, Saaremaa valsifestival, Viljandi pärimusmuusika festival).

Kolmandaks võib üritustel olla ka nimesid, nt Teeviida infomess, Intellektika haridusmess, Piimanina kampaania, Päikeseratta kevadkontsert, Valge Akaatsia konkurs (vrd Valge Daami muusikapäevad), koolitus- ja kontaktpäev Matkamiks. Rööpselt saab neid kirjutada ka pealkirjana, nt „Teeviida” infomess ~ infomess „Teeviit”, „Valge akaatsia” konkurs ~ konkurs „Valge akaatsia” jt, samuti (aastaarvu lisamisega) koolitus- ja kontaktpäev „Matkamiks 2004” vm.

Mitmeti saab tõlgendada ja seega ka kirjutada mõningaid soodushinnakampaaniaid: nimena (Stockmanni) Hullud Päevad, (Tallinna ja Tartu kaubamaja) Osturalli, pealkirjana „Hullud päevad” ja „Osturalli” või üldnimeliselt – hullud päevad (vrd *pahad päevad, hullud hinnad*) ja osturalli (vrd *uue Prisma avamine val-*

landas Lasnamäel tulise osturalli ja äärelinna korterite hinnaralli ei kesta kaua). Suurt sisuvahet eri kirjakujudel küll ei ole.

8) autasudel, tiitlitel, stipendiumidel

Taas raske rühm, sest esindatud on nii pealkirjad, nimed kui ka kirjeldavad nimetused. Viimased on nt kodanikupäeva aumärk, hea teeninduse rinnamärk, päästeteenistuse suur kuldrist, elupäästja I klassi medal, Järvamaa vapimärk, Tallinna linna teenetemärk, noore looduskaitsja auhind, Eesti juhtimiskvaliteedi auhind, noore politseiniku preemia.

Siia alla kuuluvad ka moodi läinud aastatiitlid, nt aasta naine, aasta õpetaja, aasta õppija, aasta tegu, aasta hitt, sajandi eestlane. Tiitlile võib lisanduda ka aastaary, nt (tiitlid) Orissaare neid 2004, maksumaksja sõber 2003, Eesti parim toiduaine 2001, aasta koolitussõbralikem organisatsioon 2004 (või pealkirjana „Orissaare neid 2004” jt), kuid ei maksa unustada, et eestipärane on järjestada täiendeid põhisõna ette, nt 2004. a Orissaare neid, 2003. a maksumaksja sõber, 2001. a Eesti parim toiduaine, 2004. a koolitussõbralikem organisatsioon. Sellist fraasi on ka kergem lausega siduda.

Kui autasul on nimi, tuleb selles ära tunda liigisõna, mis käib väiketähega, nt Murtud Rukkilille märk, Tunnustatud Maitse kvaliteedimärk, Riigivapi teenetemärk, Maarjamaa Risti teenetemärk, Punase Risti orden, Saksa Raudristi orden, Õige Elamisviisi auhind, Tartu Ülikooli Rahvusmõtte auhind, märk Mõök ja Ilves, Paul Kerese ausa mängu auhinnad Suur Mõök ja Väike Mõök. Ühesõnaline nimi kirjutatakse liigisõnaga kokku, nt Vabadusrist.

Pealkirjana sobib kirjutada nt (medalid) „Mente et manu”, „Uppuja päästmise eest” (vrd selle kõrval ka kirjeldavalt: uppuja päästmise medal), „Eeskujuliku töö eest” (vrd eeskujuliku töö medal), „Võidu eest Teises maailmasõjas”.

Stipendiume saab vormistada nagu autasusid, seega a) nime- tusena, nt noore õpetlase stipendium, Kristjan Jaagu stipendium;

b) nimena, nt Hüppestipendium, (eesti kirjanduse tõlkija stipendium) Traducta; c) pealkirjana, nt (stipendium) „Ela ja sära”.

9) võõrkeelsetel teostel

Mis tahes võõrkeelsete pealkirjade kirjutamisel eesti tekstis rakendame eesti õigekirjatava, mille kohaselt käivad pealkirjad jutumärkides ja püstkirjas, seega nt „Rasskazõ o kamne” („Jutus- tused kivist”), „Taani hindamisraamat” („Liber Census Daniae”) jms. Nagu näeme, jäävad nii oma- kui ka võõrkeelsed pealkirjad ka siis jutumärkidesse, kui nad on sulgudes. **Kursiivkiri ei ole eesti tekstis pealkirjade eristamisel tavaks.** Seda kasutavad siiski entsüklopeediad.

Tsitaadid

Tsitaat on sõnasõnaline väljavõte kirjalikust või suulisest tekstist. Tema esiletõstu vajadus tuleneb ta võõrusest. Kui kasutame nt eesti tekstis ladina, inglise või mõne muu keele sõna, tõstame ta ülejäänud tekstist (hrl kaldkirjaga) esile. Need võõrad keelen- didki on tegelikult tsitaadid – tsitaatsõnad.

Omakeelsed tsitaadid on need, kui põimime oma teksti kellegi teise sõnu, asetame mingi sõna tema jaoks tavatusse ümbrusse või kasutame sõna võõras või isegi lausa vastupidises tähenduses. Kõigil kolmel juhul on eesti keeles tavaks kasutada ka jutumärke.

Kas on tsitaat või ei ole?

1) põhimõte „Kes ees, see mees” – põhimõte „kes ees, see mees”

Kui tsitaadiks on lause, mis on omakorda põimitud teise lau- sesse, on kaks peamist probleemi: a) kas tsitaadi lõpus olevad

jutumärgid on enne või pärast punkti ja b) kas tsiteeritav lause algab suure või väikese tähega. Esimesele küsimusele vastasime otsekõne peatükis.

Tsitaadi algustähe kohta võib rakendada „Eesti keele grammatika” juhust, mille kohaselt on suurtäht jutumärkides lause algul siis, kui selles on öeldis.³ Seega nt Püüan elada moto „Mina ise olen oma saatuse sepp” järgi; Küsimusele „Mitu järve on Eestis?” tuli hulk vastuseid. Kui tsitaati raamib lauses kaudkõne saatelause, algab ta väiketähega, nt Kui keegi jääbki natuke hiljaks, lohutab Toomas telefonis, et „me ei lähe kuhugi, oleme ikka siin”. (Vrd otsekõnena: .. lohutab Toomas telefonis: „Me ei lähe kuhugi, oleme ikka siin.”) Kuid niisama selge on lause ka ilma jutumärkideta, st puhtakujulise kaudkõnena: .. lohutab Toomas telefonis, et me ei lähe kuhugi, oleme ikka siin.

Rahvalikke ütlisi ei näi kirjutajad alati lauselistena tajuvat ning vahest ei peagi siin kindlaid reegleid seadma, nt Vanasõna „Käbi ei kuku kännust kaugale” on vananenud – Vanasõna „käbi ei kuku kännust kaugale” on vananenud; Siin kehtib põhimõte „Kes ees, see mees” – Siin kehtib põhimõte „kes ees, see mees”; Usun, et paika peab tõdemus „Raha tuleb, raha läheb, inimsuhted jäävad” – Usun, et paika peab tõdemus „raha tuleb, raha läheb, inimsuhted jäävad”; Vaeste puhul ei maksnud vana mõttetetera „Süütu, kuni pole tõestatud vastupidist” punast krossigi – Vaeste puhul ei maksnud vana mõttetetera „süütu, kuni pole tõestatud vastupidist” punast krossigi.

Kui tsitaadiks on sõna või sõnaühend, on õige väiketäht, nt Jõulud on aeg, et öelda „kallis”; Juhib firmat stiilis „panustame noortesse”.

Markeerimisega ei tasu siiski liialdada, nt järgmiste näidete selgust jutumärkide ärajätmine ei kahjusta: See kuritegu oli kohtuniku sõnutsi „hullem kui mõrv” → See kuritegu oli kohtuniku sõnutsi hullem kui mõrv; Süüdistas teda avalikult, et ta on

³ Eesti keele grammatika II, lk 410.

„kupeldaja” ja „loomapilastaja” → .. et ta on kupeldaja ja loomapilastaja; nimetasid neid „miilitsateks” ja „kuradi värdjateks” → nimetasid neid miilitsateks ja kuradi värdjateks (vrd tsitaadina: ütlesid neile „miilits” ja „kuradi värdjas”); Heebrea nimi „Joosep” oli toona üsna levinud → Heebrea nimi Joosep oli toona üsna levinud; „Sally” on hea nimi → Sally on hea nimi.

Kas iga tsitaat tahab jutumärke?

Näitamaks, et tegu on võõra tekstiga, pannakse tsitaadid jutumärkidesse. Mis on aga tsitaat ja mis ei ole? Lause või pikemagi teksti puhul kõhklust ei teki, küll aga siis, kui põimime oma juttu ainult mõne sõna või väljendi. Kas ka need tuleks alati jutumärkidesse panna – sest me tsiteerime kedagi – või siiski mitte?

Kes on vähegi tähelepanelikumalt tõlketekste lugenud, on kindlasti märganud, et peagu iga sõna või sõnaühend, mis kellegi teise suust kuulnud või üles kirjutatud, pannakse juba jutumärkidesse. Eesti kirjakorras mõjub see ülepingutusena. Kui sõnastusest on niigi selge, et keegi ütles ühe või teise sõna, nimetas kedagi nii- või naamoodi vms, on jutumärgid enamasti üleaarused. Tasub arvestada sedagi, et eesti keeles on jutumärkide üks funktsioone pilkelisuse tähistamine, mistõttu võivad valesti pandud märgid teksti mõtte pea peale pöörata.

Nagu öeldud, leiab liialdamist tsitaadijutumärkidega eriti palju tõlketekstidest. Järgmised, ühest artiklist (Sophie Goodchild, Tuumapomm veres. – Eesti Ekspress 30.11.2006) nopitud näited on lugejale küllap täiesti selged ka ilma jutumärkideta.

- .. ühel eraviisilisel koosviibimisel Londoni Frontline'i klubis oli Litvinenko öelnud, et on „üsna kindel”, kes tappis Tšetšeenias toime pandud inimõigusrikkumistest kirjutanud Politkovskaja.
- Hotellis Millennium Grosvenor Square'il viibis veel üks mees, keda Litvinenko esialgu nimetas „Vladimiriks”.

- Kummatigi teatas eile Moskvast üleriiklikule ajalehele tehtud avalduses keegi venelane Dmitri Kovtun, et just tema oligi salapärase kolmas ning et ta on „jahmunud” ja „ärritatud” enese seostamise pärast mürgitamisega.
- Litvinenko perekonna palgatud toksikoloogi professor John Henry sõnul on polonium „täiuslik mõrvarelv”.
- Hoopis kõrgemad KGB ülejooksikud, nagu Oleg Kalugin, teavad märksa eluohtlikumaid saladusi, ent on välismaal „elus ja terved”, ütles Riigiduumi julgeolekukomitee liige Gudkov. – Selles näites on puudu hoopis otsekõne jutumärgid, teine võimalus oleks vormistada kaudkõnena: Riigiduumi julgeolekukomitee liige Gudkov on öelnud, et ..

2) mõiste „ruum” analüüs – ruumi mõiste analüüs

Jutumärkidega tõstame esile ka keelendeid, mida kirjeldame, nt sõna „soe” asendada sõnadega „külm, viisakas”; Ametini-
metus „valvur” muudeti ametinimetuseks „administraator” või „sisevalve töötaja”; Aetakse segi mõisted „kaitsevõime” ja „kaitsetahe”. (Rangem keelekasutus raamib sõnad jutumärkide, mõisted ülakomadega, nt sõna „soe”, mõiste 'kaitsevõime'.)

Nagu näidetest näeme, jääb liigisõnale järgnev jutumärkides tsitaat muutumatuks, käändub tema ees olev liigisõna. Kui tuua tsitaat liigisõna ette täiendiks, kaob vajadus tsitaadina ehk jutumärkides vormistada, nt tänavalapse mõiste (väär on: „tänavalapse” mõiste, kuid õige on: mõiste „tänavalaps”), ruumi mõiste analüüs (ehk mõiste „ruum” analüüs), karakteri sõna päritolu (selgemad on siiski: sõna „karakter” ~ *karakter* päritolu, *karakter*-sõna päritolu).

3) OÜ Luisa Tõlkebüroo (edaspidi: tõlkebüroo)

Lepingutes jm on probleemiks, kuidas tõsta esile lepinguosalisi nende määratlemisel, nt Lepingu on sõlminud OÜ Luisa Tõlkebüroo, edaspidi „tõlkebüroo” või edaspidi: tõlkebüroo? Sageli on vastav fraas sulgudes ja sel puhul võib selguse huvides lisada kooloni, nt Lepingu on sõlminud OÜ Luisa Tõlkebüroo (edaspidi: tõlkebüroo). Muul juhul tuleb koolon ära jätta, nt Lepingu on sõlminud OÜ Luisa Tõlkebüroo, edaspidi tõlkebüroo, ja Jüri Kask, edaspidi täitja.

Jutumärke pole vaja, sest viidatakse just pikema nimetuse lühivariandile, mis tänu oma lühidusele eristub isegi piisavalt. Ning kui on juba kokku lepitud, et OÜ Luisa Tõlkebürood nimetatakse selles lepingus edaspidi tõlkebürooks ja Jüri Kaska täitjaks, ei ole ka suurtähti tarvis (põhjendamatu on kirjutada läbi kogu lepingu Tõlkebüroo ~ TÕLKEBÜROO või Täitja ~ TÄITJA).

Sama põhimõtet saab rakendada mis tahes õigusaktide, sh seaduste puhul, kuigi nt Elektroonilises Riigi Teatajas näeb esiletõstuna kursiivi, näide toiduseadusest: Toiduhügieeninõuete täitmisel võib käitleja kasutada abivahendina hea hügieenitava juhendit (edaspidi *juhend*), mille töötab välja ...

4) sai viie, sai hinde viis, sai hindeks viie

Hinnete nimetusi ei pea jutumärkidesse panema, nt sai viie, sai hinde viis, sai hindeks viie, õppis viitele, nelja-viielised õpilased jne. Sama moodi: poisil on füüsikas ainult head ja väga head (hinded); osakond evalveeriti hindega hea.

5) Pipi „ema” Astrid Lindgren ja „ärakaotatud” jutumärgid

Tsitaadina, s.o jutumärkides vormistame ka keelendid, millel on a) tavatu või b) pilkeline tähendus. Pilkelisust tähistavaid ehk nn iroonia jutumärke kasutame seal, kus tahame osutada, et oleme andnud sõnale vastupidise sisu. Nt Merehaigus ja näaklemine Wilkinsoniga olid reisi „kõrghetked”; kummardab „pühakuid” (kui need pühakud on tegelikult patused); rääkisime „ärakaotatud” jutumärkidest (tegelikult on kuuldused jutumärkide surmast tugevasti liialdatud).

Vales kohas kasutatud jutumärgid võivad anda tekstile soovitud vastupidise sisu, nagu lauses *Kui „parimatest” enam ei piisa, siis valige meie üksed*. Kas „parimad” peab siin olema iroonia?

Tavatu tähenduse all saab mõista tähenduse hälbimist (mis siiski ei ole veel teinud tähendust vastupidiseks), nt Pipi „ema” Astrid Lindgren (Pipi õige ema oli teatavasti läinud taevasse ingliski).

6) „beibepauer” ja mersu

Stiilihälbe tajumine eeldab head stiilitaju. Sageli pannakse jutumärke liiga kergel käel, kartes muidu kahjustada teksti soliidisust.⁴ Üks selgem juhtum, mille puhul jutumärke võiks kasutada, on tugeva kõnekeelse varjundiga sõnad (sh slängisõnad), kui neid kasutatakse neutraalses kirjakeelses tekstis, nt Kui meedia vajab „beibepauerit”, siis antakse sõna ilmatüdrukule (Eesti Päevaleht 27.11.2006). Kui sõna on oma õiges ümbruses, nt argikeele sõna argikeelses tekstis, ei pea teda markeerima, nt mersu (kui Mercedes), spordikas (kui sportauto) jms.

⁴ Eesti keele grammatika II, lk 417.

Kas on piltlik või ei ole?

1) kurbade silmadega Mercedes

Piltlikud sõnad ja väljendid ei vaja jutumärke. Kuigi nendegi puhul on toimunud tähendusnihe, on keel selle teisenemise juba omaks võtnud.

Seega kirjutame ilma jutumärkideta: kuiv seadus, külm sõda, kuldne reegel, must surm, vana kala, tugev lüli, jõuate kõikjale Euroopas esimese laine ühenduslendudega (mitte: esimese „laine”), väikesed inimesed, suur vend, kõva käe igatsus, seadus on osutunud igihaljaks; Achilleuse kand, Gordioni sõlm, Eesti Nokia (mitte: Eesti „Nokia”); lastel silma peal hoidma, pudelist julgust võtma, ajast ja arust olema, ennast käima lükkama, Euroopa Liidu rongist maha jääma; bioloogiline kell heliseb vara (mitte: „heliseb”), ajupoolkerad kõnelevad teineteisega, kõrgkoolide jume hakkab halliks kiskuma, kurbade silmadega Mercedes, linna rohelised kopsud, Euroopa pehme kõhualune; valge- ja sinikraed (ametnikud ja töölised), mägede poega meenutav vunts (vuntsidega mees).

2) võimleja tegi rõngastel päikest

Jutumärke ei nõua ka piltlikud ehk tähendusülekande teel saadud terminid, nt banaanivabariik, ümarlaud, räpane pomm, (sõiduõppeplatsi kujundid) koridor ja uss, (sportvõimleja tegi rõngastel) päikest, (lastemängude kirjeldustes) peegel (laps täidab peegli rolli) ja liblikasuudlus. Pealkirjalaadseid võib ka jutumärkidesse panna, nt Harjutustes esinevad asendid „draakoni suu” ja „kilpkonn meres”.

3) klaveril on mustad klahvid

Otsese tähenduse puhul jutumärke ei käi, nt klaveril on mustad klahvid (mitte „mustad”, sest nad ongi musta värvi); rahvusraamatukogu punane saal (küllap ongi punast värvi).

4) reheapapiühiskond ja märulipolitsei

Ka siis, kui keelend mõjub kirjutajale lihtsalt uudse või harjumatu, ei pea teda veel jutumärkidesse panema, nt märulipolitsei, soomepoisid, reheapapiühiskond, akadeemiline hulkurlus, jõmlus jms.

Sordinimetused

Taimede sordinimetused pannakse erialakirjanduses ülakomade vahele, mitteerialases tekstis jutumärkidesse. Olenevalt kontekstist saame seega kirjutada nt 'Valge klaarõun' (oskuskeeles) või „Valge klaarõun” (üldkeeles), mõnel juhul ka nt Müüb valgeid klaare. Eeskätt inglispärane läbiva suurtähe mall („Valge Klaarõun”) ei ole eesti õigekirjatavale vastuvõetav.

Veel kolm tähtsat küsimust

Kas jutumärke võib panna topelt?

Võib. Nt kui on pikk jutumärkides pealkiri, milles mainitakse teist samasugust, tulevad kahed jutumärgid. Kõrvutiste jutumärkide vahele tühikut ei panda.

Kus kasutada jutumärke ja kus kaldkirja?

Jutumärgid nagu ka kaldkiri on üks esiletõstu vahendeid ning kaht esiletõstu korraga ei rakendata. Kui on jutumärgid, pole enam vaja kursiivi, ja kui on kursiiv, ei pea panema jutumärke. Esiletõst on ka eraldi real paiknemine, suurtähtkiri jm, mille korral võib samuti jutumärgid ära jätta.

Mõnel juhul esinevad jutumärgid ja kursiiv võrdsete alternatiividena, st võib kasutada emba-kumba, nt tõsta kirjeldatava keelendi esile kas kursiivi või jutumärkidega: Millega seostub sulle sõna *kohving*? – Millega seostub sulle sõna „kohving”? Sisestage täht *a* – Sisestage täht „a”.

Tsitaatsõnu (ehk teise keele sõnu) on eesti õigekirjas tavaks vormistada kaldkirjas, lausesse põimitud tsitaatütlosti aga jutumärkides.

Tsitaadijutumärke võib mõnel juhul asendada ka sõnadega *niinimetatud* ~ *nn* või *nii-öelda* ~ *n-ö*. Jutumärke siis enam vaja ei lähe, nt salapärase viiruse toimel tekkinud grupp üliintelligentseid mutante, nn „inetud luiged” → nn inetud luiged; Eesti nn „glamuuriajakirjad” → Eesti nn glamuuriajakirjad ~ Eesti glamuuriajakirjad.

Ülakomade funktsioon on kitsam kui jutumärkidel, nad raamivad sordinimetusi erialatekstides ja tähendusi keeleteaduslikes tekstides. Tavatekstis võib tähenduse anda ka jutumärkides, nt võorkeelse kohanime seletus „ääretud tasandikud”, vrd kirjeldavalt: Masai keeles tähendab nimi ääretuid tasandikke; Tiibet ehk Shangri La („lumine maa” või „lume kodumaa”) ehk lääne maailmale maailma katus.

Kuidas näevad välja õiged jutumärgid?

Jutumärkidel on eesti keeles eri kujusid: [„ ”], [„ “], [” ”], [” “], [« »], [» «], lähemalt saab nende kohta lugeda „Eesti keele grammatikast”.⁵ Mida eelistada, on seega osalt kokkuleppe asi, kuid ühes väljaandes vms tuleks kindlasti rakendada ühesuguseid märke. EKI keelekorraldajad on oma töödes (sh „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2006”) kasutanud ja ka küsijatele soovitanud sellist kuju, kus alustavad ehk lahtijutumärgid on all ning lõpetavad ehk kinnijutumärgid üleval [„ ”]. Suuliselt öeldakse: üheksa-üheksa all, üheksa-üheksa üleval. See on sama mis käsitsi kirjutamise tava ja nii on ka trükitekstides üsna levinud.

Sama moodi oleks otstarbekas vähemalt ühe väljaande piires ühtlustada kaksisülakomad, millega erialatekstides raamitakse sordinimesid (üldkeeles on nende asemel tavalised jutumärgid) ja keeleteaduslikes tekstides tähendusi. Levinuimad kujud on üheksa-üheksa [‘ ’] ja kuus-üheksa [‘ ’].

Oma Keel 2006, nr 2

⁵ Eesti keele grammatika II, lk 415.